

Urząd do Spraw Wyznań w świetle najnowszych badań naukowych

The Office for Religious Affairs in light of the latest scientific research

RAFAŁ ŁATKA*

 <https://orcid.org/0000-0003-2650-4031>

Streszczenie: Poniższy tekst ma za zadanie przedstawić najnowsze badania naukowe dotyczące Urzędu do Spraw Wyznań. Przeanalizowano w nim najważniejsze publikacje naukowe dotyczące tej problematyki jakie ukazały się w latach 2018–2024. Omówiono opracowania poświęcone strukturom centralnym, agendom wojewódzkim, jak i teksty o charakterze biograficznym. W ostatniej części artykułu wskazano najważniejsze kierunki, w których powinny być prowadzone dalsze badania. Zwrócono uwagę, iż od 2018 r. nastąpił bardzo istotny wzrost zainteresowania badaczy (zarówno historyków, jak i prawników) problematyką funkcjonowania urzędu. Ukazały się m.in. nowatorskie prace na temat aktywności międzynarodowej aparatu wyznaniowego oraz szereg publikacji poświęconych strukturom wojewódzkim urzędu. Dalsze badania powinny zmierzać w kierunku większego zainteresowania centralą Urzędu do Spraw Wyznań i biografiami osób pełniących w urzędzie funkcje kierownicze. Potrzebne są również syntezy badań nad poszczególnymi wydziałami do spraw wyznań.

Słowa kluczowe: Urząd do Spraw Wyznań; aparat wyznaniowy; Polska Rzeczpospolita Ludowa; relacje państwo–Kościoł; kościoły i inne związki wyznaniowe; polityka wyznaniowa; administracja wyznaniowa

Abstract: The following text aims to present the latest academic research on the Office for Religious Affairs (Urząd do Spraw Wyznań). It analyses the most important scholarly publications on the subject that appeared between 2018 and 2024, including studies on central structures, provincial agencies and biographical texts. The last part of the article discusses the most important directions in which further research should be conducted. Since 2018, there has been a very significant increase in the interest of researchers (both historians and lawyers) in the problems of the functioning of the office. Among other things, innovative works on the international activities of the religious apparatus and several publications on the provincial structures of the office have been published. Further research should be directed towards greater interest in the headquarters of the Office for Religious Affairs, the biographies of those who have held managerial positions in the office and the synthesising of research on individual religious affairs departments.

Key words: Office for Religious Affairs; religious apparatus; Polish People's Republic; state–Church relations; churches and other religious organizations; religious politics; denominational administration

Wprowadzenie

Przez wiele lat analizy dotyczące Urzędu do Spraw Wyznań (UdSW) znajdowały się na marginesie badań naukowych odnoszących się do polityki wyznaniowej władz PRL czy też relacji państwo–Kościoł lub – patrząc szerzej – dziejów kościołów i innych związków wyznaniowych w Polsce w latach 1945–1989¹. Wynikało to z kilku, jak się wydaje,

* Dr hab., prof. UKSW, Instytut Historii, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego; Biuro Badań Historycznych, Instytut Pamięci Narodowej, ul. Janusza Kurtyki 1, 02-676 Warszawa, e-mail: r.latka@uksw.edu.pl.

¹ Wśród najważniejszych publikacji dotyczących tej tematyki sprzed 2018 r. należy wymienić: Białecki 2018, 9–35; Krawczyk 2011, 211–225; Krawczyk 2013, 143–167; Łatka 2012, 59–64; Misztal 1996, 169–340; Nowakowski 1997, 27–39; Misztal, Mezglewski, 2005, 33–70; Szczęch 2010, 119–140. Dla porządku tego przeglądu dodać trzeba także, że powstała obarczona różnymi brakami monografia referatu rzeszowskiego UdSW: Fiejdasz 2012 (jej dość krytyczna ocena zob. Łatka 2014, 239–245). Wiele miejsca działaniom UdSW poświęcono także w dwóch innych ważnych publikacjach powstałych przed 2018 r.: Stanaszek 2006, 85–150; Talarek 2012, 101–170.

zasadniczych przyczyn. Wśród nich należy wymienić: wybrakowanie materiałów źródłowych zarówno w dokumentacji znajdującej się w Archiwum Akt Nowych (AAN) dotyczącej struktury centralnej UdSW, jak i w archiwach państwowych/archiwach poszczególnych urzędów wojewódzkich w odniesieniu do struktur wojewódzkich i referatów powiatowych funkcjonujących w latach 1950–1957²; trudności w odtworzeniu funkcjonowania wielu agend UdSW (a nawet w niektórych przypadkach obsady kadrowej) wynikające ze wspomnianych braków oraz przekonanie, że ważniejszą rolę w polityce wyznaniowej odgrywały struktury partyjno-państwowe (na czele z Komitetem Centralnym PZPR) i aparat bezpieczeństwa³.

W 2018 r. zaczęło się to zmieniać – można było zaobserwować wyraźny wzrost zainteresowania badaczy Urzędem do Spraw Wyznań. Dotyczy to zarówno historyków, jak i prawników. Efektem były dość liczne publikacje podejmujące różne zagadnienia z zakresu opisu: struktur, działalności i pracowników aparatu wyznaniowego. W poniższym tekście omówione zostaną najważniejsze studia poświęcone Urzędowi do Spraw Wyznań powstałe w latach 2018–2024.

Tekst został podzielony na trzy części zgodnie z kryterium problemowym. W pierwszej z nich omówiono artykuły i prace zwarte poświęcone funkcjonowaniu struktur centralnych aparatu wyznaniowego. Część druga zawiera analizę publikacji odnoszących się do działalności struktur wojewódzkich (głównie poszczególnych wydziałów ds. wyznań). W ostatniej części omówione zostały studia biograficzne, wskazując m.in. na brak opracowań poświęconych większości dyrektorów/kierowników/kierowników-ministrów⁴, stojących na czele UdSW w kolejnych latach jego istnienia. Analiza podjęta w tym miejscu ma charakter przeglądowy.

1. Struktury centralne

Mimo upływu już 35 lat od upadku systemu komunistycznego aparat wyznaniowy PRL nie doczekał się jeszcze całościowego opracowania monograficznego. Działalność struktur centralnych UdSW również rzadko była obiektem pogłębionego zainteresowania badaczy. Szczęśliwie ta sytuacja się zmieniła i obecnie dysponujemy już przynajmniej kilkoma publikacjami, w których Urząd do Spraw Wyznań znajduje się na pierwszym planie podejmowanych analiz badawczych. Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na kilka głównych kierunków, na które składają się badania autorów zajmujących się tą problematyką, takich jak: aktywność międzynarodowa UdSW, prawno-administracyjne funkcjonowanie urzędu oraz Fundusz Kościelny w okresie Polski „ludowej”.

Paradoksalnie najwięcej w ostatnich latach dowiedzieliśmy się na temat aktywności międzynarodowej aparatu wyznaniowego i kontraktów, jakie UdSW nawiązał z innymi tego typu instytucjami funkcjonującymi w poszczególnych państwach bloku

² Gucewicz 2021, 294–313.

³ Co do zasady ten pogląd jest słuszny, ale wiele kluczowych działań w zakresie polityki wyznaniowej władz PRL prowadził właśnie Urząd do Spraw Wyznań. Zob. np. Łatka 2016, 41–65.

⁴ Na przestrzeni 40 lat działalności UdSW status jego szefów się zmienił. Zob. szerzej Noszczak 2020a, 15–21.

wschodniego. O tym zagadnieniu pisali B. Noszczak i D. Zamiatała. Pierwszy ze wspomnianych historyków opublikował na ten temat dość obszerny artykuł⁵ oraz monografię naukową⁶. Obie publikacje stoją na wysokim poziomie i wnoszą sporo nowych informacji. Szczególną uwagę zwrócić należy na pracę zwartą B. Noszczaka. Książka składa się z czterech rozdziałów. W pierwszym z nich autor zebrał i przedstawił najważniejsze informacje na temat funkcjonowania UdSW na poziomie centralnym i terenowym. Omówił także miejsce i rolę urzędu w systemie władzy PRL oraz wpływ Związku Sowieckiego na politykę wyznaniową prowadzoną w latach 1945–1989. Główne rozważania zostały zawarte w kolejnych trzech rozdziałach dedykowanych: fazie początkowej kontaktów (lata 1954–1957), fazie dojrzałej współpracy z instytucjami wyznaniowymi państw bloku wschodniego oraz polityce administracji wyznaniowej wobec Stolicy Apostolskiej i międzynarodowych organizacji zrzeszających kościoły (takich jak np. Światowa Rada Kościołów). Rozważania B. Noszczaka zostały oparte na wnikliwej analizie dokumentacji UdSW zgromadzonej w AAN. Stanowią one bardzo dobre wprowadzenie do dalszych badań, w których należałoby uwzględnić również dokumentację archiwalną znajdującą się m.in. w archiwach: czeskich, bułgarskich, niemieckich, serbskich (a właściwie następców prawnych byłej Jugosławii), słowackich, węgierskich itd.

Drugi ze wspomnianych autorów, D. Zamiatała, opublikował dwa wartościowe teksty dotyczące roboczych spotkań pionów wyznaniowych polskich i czechosłowackich⁷ oraz nakreślił ogólny szkic poświęcony spotkaniom instytucji prowadzących politykę wyznaniową w państwach Europy Środkowej, podporządkowanych Związkowi Sowieckiemu⁸. Analogicznie jak B. Noszczak bazował on na polskich archiwaliach, a jego dwa teksty można traktować jako uzupełniające opracowania wymienionego wcześniej warszawskiego historyka, czy też rzucające inne światło na podjętą przez niego problematykę. Omówione publikacje stoją na dobrym poziomie i dostarczają sporo nowych ustaleń badawczych.

Osobne rozważania należy poświęcić książce M. Krawczyka pt. *Struktura organizacyjna i działalność Urzędu do Spraw Wyznań w latach 1950–1975 – wybór archiwaliów z wprowadzeniem* (Siedlce 2022)⁹, o której z perspektywy prawno-administracyjnej pisał już B. Nowakowski¹⁰. Wspomniane opracowanie zostanie omówione z odmienniejszej perspektywy – historyka i politologa, badacza dziejów Kościoła Katolickiego w XX w. Na marginesie można także dodać, iż spojrzenie przedstawione w poniższej analizie będzie znacznie bardziej krytyczne niż uwagi B. Nowakowskiego (wskazał on na rozmaite słabości recenzowanej książki). Publikacja M. Krawczyka jest jedną z pierwszych edycji źródłowych poświęconych UdSW – dotychczas ukazały się zaledwie dwie takie edycje, mające charakter wycinkowy¹¹, trzecia tego rodzaju publikacja odnosi się do opolskiego aparatu wyznaniowego¹².

⁵ Noszczak 2019, 406–437.

⁶ Noszczak 2020a.

⁷ Zamiatała 2018a, 259–289.

⁸ Zamiatała 2018b, 373–398.

⁹ Krawczyk 2022.

¹⁰ Nowakowski 2023, 461–475.

¹¹ Friszke 2010; Raina 1994.

¹² Bereszyński 2024.

Michał Krawczyk podzielił swoją publikację na: *Wstęp*, część wprowadzającą złożoną z czterech rozdziałów oraz część źródłową zawierającą wybór archiwaliów na temat funkcjonowania Urzędu do Spraw Wyznań. W niniejszych rozważaniach każda z tych części zostanie kolejno omówiona. We *Wstępie* do książki autor zawarł: omówienie celów publikacji, wśród których jako główne zadanie wymienił prezentację archiwaliów dotyczących struktury i działalności UdSW; wskazanie cezur chronologicznych i ich uzasadnienie – są one jednak tylko częściowo przekonujące, gdyż reforma administracyjna z 1975 r. wprowadziła istotne zmiany w strukturach terenowych, nie w centrali urzędu, a zmiana dyrektora UdSW w 1974 r. wcale nie oznaczała poważniejszych korekt polityki wyznaniowej – te miały przyjść dopiero jesienią 1980 r.¹³ W tej części książki M. Krawczyk znalazł się także opis stanu badań, jednak – jak w swoim tekście wykazał już B. Nowakowski – wykaz zawiera liczne braki i nie uwzględnia prac autorów, takich jak: B. Noszcak, D. Zamiatąła, D. Mazurkiewicz czy piszący te słowa¹⁴.

Kolejną część zatytułowaną *Wprowadzenie* Michał Krawczyk podzielił na cztery rozdziały: 1) *Ideologiczne i konstytucyjne uwarunkowania polityki wyznaniowej PRL*, 2) *Urząd do Spraw Wyznań i inne ośrodki kształtowania i realizowania polityki wyznaniowej PRL*, 3) *Działalność Urzędu do Spraw Wyznań w latach 1950–1961*, 4) *Działalność Urzędu do Spraw Wyznań w latach 1962–1975 oraz Zakończenie*. Strukturę tej części opracowania można uznać za trafnie dobraną, z jednym, wszakże, ale za to bardzo istotnym wyjątkiem. Nieuzasadniony jest podział chronologiczny przyjęty w rozdziałach trzecim i czwartym. Przełom w zakresie bardziej agresywnej polityki wyznaniowej władz komunistycznych dokonał się nie w 1961 r. – jak forsuje to autor – ale znacznie wcześniej, tzn. na przełomie 1957/1958 r., niektórzy datują to na pierwszą połowę 1958 r.¹⁵ W rozważaniach przeprowadzonych w pierwszym rozdziale we właściwy, choć mocno syntetyczny sposób autor nakreślił ideologiczne i konstytucyjne uwarunkowania polityki wyznaniowej PRL, mimo iż widać, że nie wyszedł poza spojrzenie prawnoustrojowe. Zabrakło tu większej interdyscyplinarności i uwzględnienia choćby spojrzenia politologicznego¹⁶ czy historycznego¹⁷.

W drugim rozdziale M. Krawczyk miał zamiar omówić funkcjonowanie UdSW i innych ośrodków kształtowania i realizowania polityki wyznaniowej PRL¹⁸. Celu tego jednak nie zrealizował – rozważania dotyczące tej problematyki są niezwykle skrótowe (2,5 strony – *sic!*). Opis kreowania przez KC PZPR polityki wobec kościołów i innych związków wyznaniowych jest bardzo pobieżny (bez podania choćby składu takich organów jak Komisja do Spraw Kleru). Brak też jakiegokolwiek, nawet bardzo syntetycznej informacji o działaniach aparatu bezpieczeństwa PRL w zakresie realizowania polityki

¹³ Wydaje się, że autor uległ w tym zakresie perspektywie forsowanej przez samego Kazimierza Kąkolą (ministra-kierownika UdSW w latach 1974–1980), który w swoich zafalszowanych wspomnieniach wielokrotnie wskazywał, że objęcie przez niego funkcji szefa aparatu wyznaniowego oznaczało istotną zmianę i liberalizację polityki wyznaniowej PRL, szczególnie w zakresie podejścia do Kościoła Katolickiego (zob. Kąkol 1985; Kąkol 1994. Wspomniana tezę sfalsyfikowało już wielu autorów, m.in. J. Żaryn (Żaryn 2003, 293–297), A. Dudek i R. Gryz (Dudek, Gryz 2006, 281–295), A. Friszke (Friszke 2010) i piszący te słowa (Łatka 2019, 102–156).

¹⁴ Nowakowski 2023, 464.

¹⁵ Pisało już na ten temat wielu autorów (zob. Dudek, Gryz 2006, 101–145; Łatka, Marecki 2017, 60–65; Żaryn 2003, 157–180).

¹⁶ Zob. Bernacki 2013, 17–24; Kimla 2013, 11–16.

¹⁷ Zob. np. Kula 2003.

¹⁸ Krawczyk 2022, 20–22.

wyznaniowej projektowanej przez organy partyjno-państwowe (zarówno na poziomie centralnym, jak i wojewódzkim). Autor poświęcił tej kwestii ledwie jedno zdanie (*sic!*)¹⁹.

W rozdziale trzecim M. Krawczyk dość kompetentnie przedstawił najważniejsze kierunki działalności UdSW w latach 1950–1961. Wskazać jednak należy na dwa poważne mankamenty tego fragmentu opracowania: ograniczenie perspektywy do działań aparatu wyznaniowego wobec Kościoła Katolickiego (brak jakichkolwiek odniesień do tzw. kościołów mniejszościowych) oraz kolejne braki w zakresie znajomości literatury przedmiotu. Autor nie przywołał prac m.in. A. Dziuroka²⁰, Ł. Marek²¹ czy M. Smolińskiego²² (by ograniczyć się tylko do kilku przykładów). Analogicznie sytuacja wygląda w przypadku rozdziału czwartego – znów brakuje uwag na temat polityki wyznaniowej wobec innych niż Kościół Katolicki związków wyznaniowych. Występują też dość pokaźne luki w wykorzystanej literaturze przedmiotu, by przywołać choćby prace B. Noszczaka na temat obchodów milenium chrztu Polski²³.

Jeśli chodzi o rewizję polityki wyznaniowej, do której doszło na skutek zmiany na szczytach władzy PRL w grudniu 1970 r., M. Krawczyk pobił wszelkie rekordy skrótowości i minimalizmu, o czym świadczy jasno następujący fragment jego rozważań:

Początek lat 70., pomimo że nie przyniósł jeszcze zasadniczego zwrotu w polityce wyznaniowej władz komunistycznych, był okresem, w którym rozwiązano jeden z bardziej drażliwych problemów w stosunkach państwo–Kościół, ciągnący się od początku lat 60. Podjęte na początku 1971 r. w Urzędzie do Spraw Wyznań rozmowy między stroną kościelną a władzami zaowocowały uchwaleniem w czerwcu 1971 r. ustawy regulującej sprawę własności nieruchomości kościelnych na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Ustawa i wydane do niej akty wykonawcze były rozsądnym kompromisem w kwestii uregulowania stanu prawnego własności poniemieckich majątków kościelnych przejętych przez polski Kościół i stanowiły zapowiedź powolnego normalizowania wzajemnych relacji²⁴.

Zdecydowałem się przytoczyć cały akapit rozważań M. Krawczyka, dlatego że tylko tyle autor ma do powiedzenia na temat istotnych zmian w polityce wyznaniowej ekipy Edwarda Gierka²⁵. Należy też dodać, że M. Krawczyk nie pisze absolutnie nic na temat funkcjonowania UdSW w latach 1971–1975. Chyba najlepszą częścią recenzowanej pracy jest *Zakończenie*, w którym znalazło się kilka interesujących wniosków autorskich²⁶. Należy żałować, że autor niezbyt przyłożył się do wcześniejszych rozważań, bo ta część książki pokazuje, że potrafi analizować i przedstawiać to, czym był i jak działał aparat wyznaniowy w okresie Polski „ludowej”.

Trzecią i zarazem ostatnią częścią recenzowanej pracy jest aneks źródłowy, zatytułowany *Wybór archiwaliów*. Bartosz Nowakowski słusznie zauważył w przywoływanej już

¹⁹ Dodać należy także, że literatura na ten temat jest ogromna i systematycznie się poszerza. Jej zestawienia (do 2017 r.) dokonał F. Musiał (Musiał 2017, 31–168).

²⁰ Dziurok 2012.

²¹ Marek 2009.

²² Smoliński 2014.

²³ Noszczak (red.) 2017; Noszczak 2020b.

²⁴ Krawczyk 2022, 41.

²⁵ Na ten temat pisało już wielu autorów i wszyscy oni zauważają istotność zmian w polityce wyznaniowej związanej z przełomem 1970–1971, a nie, jak chce M. Krawczyk, z momentem objęcia funkcji dyrektora UdSW przez K. Kąkółę w 1974 r. Zob. np. Gryz 2013, 73–92; Łatka 2019, 102–114.

²⁶ Krawczyk 2022, 42–48.

wcześniej recenzji, że M. Krawczyk w żaden sposób nie przedstawił kryterium doboru dokumentów²⁷. Brak także w edycji jakiegokolwiek, nawet najbardziej skrótovej noty edytor-skiej. Trudno więc stwierdzić, jakie cele – poza ogólną prezentacją dokumentacji UdSW – chciał autor osiągnąć. Dokumenty zostały ułożone w przypadkowy sposób, nie zastosowa-no w tym zakresie ani kryterium chronologicznego, ani kryterium tematycznego. Regesty zostały sporządzone nieprofesjonalnie. Autor książki nie pokusił się także o żadne opraco-wanie zamieszczonych dokumentów, ba, nawet nie chciało mu się ich przepisać. W efekcie w tomie znalazły się jedynie surowe skany, w niektórych przypadkach nawet słabo czytelne. Nie ma to nic wspólnego z profesjonalnym edytorstwem źródeł. Ze wszystkich wskazanych wyżej powodów opracowanie autorstwa M. Krawczyka należy ocenić negatywnie. Nielicz-ne pozytywy publikacji nie przesłaniają tej bardzo krytycznej oceny.

Przedstawiając badania dotyczące struktur centralnych UdSW, nie sposób pominąć monografii M. Zawisłaka poświęconej Funduszowi Kościelnemu²⁸. Zanim przejdę do jej omówienia należy zauważyć, że wspomniany autor opublikował też wcześniej kilka wartościowych przyczynków odnoszących się do tej problematyki²⁹. Książka M. Zawisłaka była już recenzowana z perspektywy prawniczej³⁰, dlatego w poniższych rozwa-żaniach zaprezentowana zostanie ocena historyczno-politologiczna. Oceniana w tym miejscu publikacja składa się ze: *Wstępu*, pięciu rozdziałów problemowych oraz *Zakoń-czenia* i *Bibliografii*. Jej autor sprawnie przedstawił okoliczności utworzenia Funduszu Kościelnego, dość szeroko uwzględniając ważne historyczne konteksty tego wydarzenia. W drugim rozdziale omówił sposób funkcjonowania ustawy powołującej Fundusz z dnia 20 marca 1950 r.³¹ Dla perspektywy historycznej kluczowe są rozdziały trzeci i czwarty, poświęcone odpowiednio realizacji zadań ustawowych Funduszu Kościelnego i realizacji jego zadań pozaustawowych. Michał Zawisłak po obszernej kwerendzie w szczegółowy sposób przeanalizował m.in. udzielanie duchownym pomocy materialnej i lekarskiej, zapewnianie specjalnego zaopatrzenia emerytalnego dla zasłużonych dla władz komuni-stycznych kapłanów czy organizację zapomóg dla zakonnic³². Kluczowym osiągnięciem tego autora jest jednak szczegółowe przedstawienie realizacji zadań pozaustawowych w zakresie dotowania stowarzyszeń i organizacji wyznaniowych oraz poszczególnych tzw. kościołów mniejszościowych, na czele z Kościołem Polskokatolickim (obdarowy-wanym specjalnym finansowaniem³³). Generalna ocena monografii M. Zawisłaka jest wysoka. Wspomniany autor w sposób pogłębiony z uwzględnieniem kontekstu historycz-nego oraz przy wykorzystaniu wielu źródeł archiwalnych przedstawił sposób funkcyjono-wania Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989. Obyśmy doczekali więcej podobnych prac na temat centralnych agend aparatu wyznaniowego.

²⁷ Nowakowski 2023, 465.

²⁸ Zawisłak 2021.

²⁹ Zawisłak 2009, 241–266; Zawisłak 2013, 151–168; Zawisłak 2020, 755–779.

³⁰ Strzała 2022, 391–401.

³¹ Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego, Dz. U. poz. 87 z późn. zm.

³² Zawisłak 2021, 177–226.

³³ Dodać w tym miejscu należy, że Kościół Polskokatolicki był chyba najczęściej wykorzystywanym spośród kościołów mniejszościowych w Polsce do zwalczania Kościoła Katolickiego. Spektakularnym tego przykładem był konflikt w Wierzbicy. Zob. Kowalik 2012.

Na temat działalności centrali UdSW powstało też kilka przyczynkarskich studiów dotyczących różnorodnych zagadnień z zakresu jej funkcjonowania. Poniżej wymieniono je w nieprzypadkowej kolejności, rozpoczynając od tych, które oceniono jako najbardziej wartościowe. Wśród nich należy wspomnieć szczególnie o opracowaniach autorstwa: D. Zamiatały na temat Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego UdSW³⁴ i tego samego autora o stosunku aparatu wyznaniowego do Zrzeszenia Katolików „Caritas” w latach 1975–1989³⁵, R. Gryza o podejściu UdSW do problemu budownictwa sakralnego w okresie rządów Władysława Gomułki³⁶, B. Wójcika na temat tworzenia i wykorzystywania akt duchownych w pracy UdSW³⁷, J. Miłosza o działaniach podejmowanych przez aparat wyznaniowy wobec świadków Jehowy³⁸, P. Pleskota na temat spotkań dyplomatów amerykańskich z kierownictwem UdSW w latach 1976–1981³⁹, A.W. Kaczorowskiego o podejściu UdSW do kościelnej Fundacji Rolniczej (w latach 1982–1986)⁴⁰ oraz M. Strzały o założeniach regulaminu organizacyjnego UdSW z 1983 r.⁴¹

Osobno należy napisać o wnikliwych publikacjach autorstwa K. Krzysztofek-Strzały, która przygotowała szereg opracowań dedykowanych stosowaniu prawa przez Urząd do Spraw Wyznań⁴². Zwrócić należy szczególną uwagę na elastyczny sposób działania aparatu wyznaniowego, którego liczne przykłady przedstawiła wspomniana autorka, udowadniając, że prawo było tylko narzędziem do realizacji celów o charakterze politycznym.

2. Struktury wojewódzkie

Większym zainteresowaniem badaczy niż struktury centralne cieszyły się agendy terenowe aparatu wyznaniowego. Na ten temat powstała monografia oraz kilkanaście artykułów naukowych opublikowanych głównie w tomach wydawanych przez Instytut Pamięi Narodowej w ramach serii wydawniczej: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*⁴³ oraz w czasopismach naukowych, głównie historycznych⁴⁴. Osobne rozważania poświęcone zostaną wspomnianej wyżej pracy zwartej – chodzi o książkę T. Reslera na temat UdSW we Wrocławiu w latach 1950–1973; zaś teksty naukowe dotyczące innych wydziałów ds. wyznań omówione zostaną w perspektywie ich wnikliwości i wyczerpania problemów badawczych⁴⁵.

³⁴ Zamiatała 2023, 344–380.

³⁵ Zamiatała 2024, 327–345.

³⁶ Gryz 2023, 381–407.

³⁷ Wójcik 2020, 311–343.

³⁸ Miłosz 2021, 386–403; Miłosz 2023, 421–443.

³⁹ Pleskot 2024, 361–375.

⁴⁰ Kaczorowski 2020, 369–377.

⁴¹ Strzała 2020, 415–424.

⁴² Krzysztofek 2018; Krzysztofek-Strzała 2020a, 401–414.

⁴³ Łatka (red.) 2020; Łatka (red.) 2021; Łatka (red.) 2023; Łatka (red.) 2024.

⁴⁴ W niniejszym artykule autor skupia się na przywołaniu najważniejszych opracowań, a nie prezentacji absolutnie wszystkich tekstów, które dotyczą tytułowej problematyki.

⁴⁵ Dla porządku odnotuję, że jedno z ważnych zagadnień dotyczących funkcjonowania struktur terenowych UdSW (w optyce raportów kontrolnych centrali) omówił piszący te słowa (Łatka 2024, 376–402), ale rzecz jasna odnoszący się do tego tekst nie zostanie w tym miejscu poddany ocenie.

Tomasz Resler przygotował monografię poświęconą WdSW we Wrocławiu w latach 1950–1973 w perspektywie historyczno-prawnej⁴⁶. Cezury chronologiczne nie są przypadkowe, gdyż tytułowe lata obejmują funkcjonowanie wrocławskiego aparatu wyznaniowego w okresie istnienia tzw. dużego województwa (rozbitego następnie na mniejsze w wyniku reformy administracyjnej dokonanej przez ekipę E. Gierka w latach 1972–1975⁴⁷). Recenzowane opracowanie składa się ze: *Wstępu*, pięciu rozdziałów merytorycznych oraz *Zakończenia*. W pierwszym rozdziale autor przedstawił w dość szeroki sposób kontekst historyczny, opisując Dolny Śląsk na tle polityki wyznaniowej komunistycznego państwa po II wojnie światowej. W drugiej części opracowania T. Resler szczegółowo omówił powstanie i organizację WdSW we Wrocławiu. Warto wskazać, że osobne rozważania poświęcił kadrom wrocławskiego aparatu wyznaniowego oraz ocenom funkcjonowania wydziału. Rozdziały trzeci i czwarty zostały poświęcone działaniom WdSW podejmowanym wobec Kościoła Katolickiego. Słusznie podzielono je na dwie odrębne części, z których pierwsza dotyczy podejścia do działalności organizacyjnej, a druga odnosi się do wybranych (najważniejszych) elementów społecznej aktywności Kościoła Katolickiego, takich jak: szkolnictwo, służba zdrowia czy działalność charytatywna. Tomasz Resler nie zapomniał także o przeanalizowaniu aktywności WdSW wobec funkcjonujących na terenie województwa zakonów. Ostatni – piąty rozdział rozważań autora – traktuje o podejściu wrocławskiego wydziału do tzw. kościołów mniejszościowych. Oceniając całą monografię, należy wskazać, że T. Resler przyjął właściwy sposób prezentowania analizowanej przez siebie problematyki. Podstawa źródłowa jest bez zarzutu, podobnie jak wnioski autorskie. Należy życzyć sobie, by wkrótce powstały podobne rozprawy (o charakterze zarówno historyczno-prawnym, jak i czysto historycznym).

W grupie studiów całościowych, monograficznych, które w dużej mierze wyczerpują opis funkcjonowania poszczególnych wydziałów ds. wyznań (w różnorodnych zakresach chronologicznych) należy wymienić opracowania: Z. Bereszyńskiego o opolskich strukturach wyznaniowych i zbiór źródeł⁴⁸, A. Dziuroka o WdSW w Katowicach⁴⁹, D. Gucewicza o gdańskim aparacie wyznaniowym⁵⁰, M. Kasprzyckiego o WdSW w Nowym Sączu⁵¹, K. Krzysztofek-Strzała o WdSW w Krakowie⁵², J. Kumor-Mielnik o WdSW w Lublinie⁵³, D. Mazurkiewicz o aktywności WdSW w Zielonej Górze⁵⁴, T. Reslera o wrocławskich strukturach wyznaniowych⁵⁵, Z. Stanucha o WdSW w Szczecinie⁵⁶, K. Sychowicza o WdSW w Białymstoku⁵⁷, M. Szłapki o WdSW w Koninie i w Lesznie⁵⁸, E. Ślązka na temat aparatu

⁴⁶ Resler 2022.

⁴⁷ Na ten temat zob. szerzej: Leniart 2017, 60–70.

⁴⁸ Bereszyński 2020, 108–217; Bereszyński 2023, 196–231; Bereszyński 2024.

⁴⁹ Dziurok 2021, 243–259.

⁵⁰ Gucewicz 2020a, 15–38; Gucewicz 2021, 294–313.

⁵¹ Kasprzycki 2020, 218–252.

⁵² Krzysztofek-Strzała 2020b, 177–195.

⁵³ Kumor-Mielnik 2023, 67–116.

⁵⁴ Mazurkiewicz 2020, 281–306.

⁵⁵ Resler 2024, 248–261.

⁵⁶ Stanuch 2020, 89–107; Stanuch 2024, 15–32.

⁵⁷ Sychowicz 2020, 53–68; Sychowicz 2023, 117–160.

⁵⁸ Szłapka 2024, 127–148.

wyznaniowego w Łodzi⁵⁹, M. Wiśniewskiej o stołecznych strukturach wyznaniowych⁶⁰, E. Wojcieszak poświęcone poznańskim strukturalom wyznaniowym⁶¹, B. Wójcika o WdSW w Krośnie⁶² oraz L. Zygnera o WdSW w Ciechanowie i o WdSW w Płocku⁶³. Ostatni ze wspomnianych autorów opublikował także w artykule źródłowym 11 dokumentów dotyczących funkcjonowania obydwu wspomnianych wyżej wydziałów wraz z ich szczegółowym opracowaniem i omówieniem⁶⁴.

Bardziej przyczynkarski – czy też wycinkowy – charakter mają teksty naukowe: Ł. Marek o początkach działalności aparatu wyznaniowego w Krakowie i województwie krakowskim⁶⁵, K. Mętrak o podejściu UdSW do budowy kościoła pw. Opatrzności Bożej na warszawskiej Ochocie⁶⁶, S. Pastuszewskiego o aparacie wyznaniowym w Bydgoszczy (choć w tym przypadku należy zwrócić uwagę, że autor przeprowadził relacje ze świadkami epoki)⁶⁷, A. Szymańskiego o podejściu WdSW do PAX w Opolu⁶⁸. Należy zastrzec, że stwierdzenie o przyczynkarstwie tekstu nie jest oskarżeniem, bo często mikrostudia są bardzo przydatne później do budowania syntetycznego spojrzenia i trudno sobie bez nich wyobrazić powstanie całościowych monografii.

3. Studia biograficzne

Przyglądając się badaniom dotyczącym Urzędu do Spraw Wyznań nie można zapomnieć także o studiach biograficznych. Należy jednak zauważyć, że artykuły poświęcone najważniejszym postaciom związanym z UdSW są jeszcze nieliczne. Ten stan rzeczy dotyczy zarówno najważniejszych pracowników centrali, jak i kierowników/dyrektorów referatów/wydziałów ds. wyznań. Wydaje się także, że przygotowanie publikacji na temat kierowników powiatowych struktur UdSW funkcjonujących w latach 1950–1957 okaże się raczej niemożliwe (przede wszystkim ze względu na szczupłość zachowanych źródeł archiwalnych).

Pośród tekstów biograficznych dotyczących pracowników UdSW absolutnie wzorcowy charakter ma monograficzny artykuł D. Gucewicza na temat wicedyrektora UdSW Jana Lecha⁶⁹. Wspomniany tekst to udane studium biograficzne, w którym autor dotarł do wielu różnorodnych źródeł, skonfrontował je ze sobą oraz poddał starannej analizie. W efekcie dokonał zarówno rekonstrukcji jego życiorysu, jak i precyzyjnie opisał jego aktywność w aparacie wyznaniowym. Tego rodzaju wielostronna analiza powinna stać się punktem wyjścia do przygotowania podobnych studiów na temat kluczowych pracowników UdSW.

⁵⁹ Ślązak 2020, 39–52; Ślązak 2021, 76–128; Ślązak 2023, 13–66, Ślązak 2024, 33–76.

⁶⁰ Wiśniewska 2021, 587–611.

⁶¹ Wojcieszak 2020, 69–88; Wojcieszak 2021, 129–179, Wojcieszak 2024, 77–126.

⁶² Wójcik 2024, 222–247.

⁶³ Zygnier 2020, 253–287; Zygnier 2024, 149–221.

⁶⁴ Zygnier 2021, 81–149.

⁶⁵ Marek 2021, 224–242.

⁶⁶ Mętrak 2020, 378–397.

⁶⁷ Pastuszewski 2023, 161–195.

⁶⁸ Szymański 2021, 408–420.

⁶⁹ Gucewicz 2020b, 436–464.

Na bardzo dobrym poziomie stoją także teksty M. Wiśniewskiej na temat Eryka Sztekkera⁷⁰ oraz dwa artykuły biograficzne M. Komanieckiej-Łyp poświęcone Janowi Wieruszowi-Kowalskiemu⁷¹, przy czym autorka ta nie wyczerpała w pełny sposób opisu aktywności bohatera swoich rozważań⁷². Analogicznie sytuacja wygląda w przypadku tekstu S. Drabika o Władysławie Lorancu – tu należy raczej mówić o obrazie (i to niepełnym) aktywności tego ostatniego szefa UdSW w świetle wybranej dokumentacji pochodzącej z AAN⁷³.

Przedmiotem zainteresowania historyków był także Władysław Wolski, który co prawda nie był pracownikiem aparatu wyznaniowego, ale słusznie przez jednego z badaczy został określony mianem „pierwszego wyznaniowca” Polski „ludowej”. Na jego temat powstała monografia K. Banaś⁷⁴ oraz uzupełniający ją w niektórych aspektach tekst autorstwa A.W. Kaczorowskiego⁷⁵.

Wśród cennych studiów biograficznych poświęconych dyrektorom wydziałów ds. wyznań należy wymienić artykuł Z. Stanucha o Bolesławie Węclewskim, który kierował aparatem wyznaniowym w województwie szczecińskim w latach 1950–1962⁷⁶. Tekst ten stanowi analizę zarówno życiorysu B. Węclewskiego, jak i jego działalności. W sposobie ujęcia tematu przeważa jednak zdecydowanie opis aktywności B. Węclewskiego jako kierownika WdSW.

Zamiast podsumowania: wskazanie najważniejszych kierunków badań

Mimo, że w latach 2018–2024 powstało sporo nowych i ważnych opracowań poświęconych Urzędowi do Spraw Wyznań, to ciągle jeszcze wiele zagadnień wymaga dalszych, pogłębionych badań. Wskazałbym tu na trzy główne kierunki, które kolejno zostaną omówione poniżej: 1) struktury centralne UdSW i ich relacje z aparatem partyjno-państwowym, 2) monograficzne omówienia poszczególnych wydziałów ds. wyznań, 3) studia biograficzne dotyczące kierownictwa UdSW ze szczególnym uwzględnieniem dyrektorów.

W przypadku pierwszej ze wspomnianych kategorii powinny powstać monografie dotyczące funkcjonowania poszczególnych wydziałów centrali Urzędu do Spraw Wyznań na wzór studium D. Zamiatały na temat Wydziału Rzymskokatolickiego. Szczególnie przydałyby się pogłębione analizy poświęcone: Wydziałowi Ogólnemu UdSW (można postawić tezę, że był to najważniejszy z wydziałów centrali), Wydziałowi Wyznań Nierzymskokatolickich czy Gabinetowi Ministra (od momentu, gdy szef UdSW otrzymał taką rangę). Drugim kierunkiem badań dotyczących centrali UdSW powinny być studia problemowe opisujące podejście urzędu do kluczowych problemów z zakresu jego

⁷⁰ Wiśniewska 2020, 452–504.

⁷¹ Komaniecka-Łyp 2020, 427–451; Komaniecka-Łyp 2021, 267–295.

⁷² Abstrahuję w tym miejscu od stwierdzenia, czy to jest w ogóle możliwe ze względu na daleko idące zniszczenia materiałów źródłowych zarówno UdSW, jak i aparatu bezpieczeństwa. Wydaje się, że pełne odtworzenie roli J. Wierusza-Kowalskiego w zwalczaniu Kościoła Katolickiego będzie niemożliwe.

⁷³ Drabik 2024, 481–514.

⁷⁴ Banaś 2019.

⁷⁵ Kaczorowski 2021, 430–452.

⁷⁶ Stanuch 2021, 453–470.

działalności, takich jak: nadzór nad duchowieństwem, budownictwo sakralne, nadzór nad stowarzyszeniami wyznaniowymi. Wskazane jest także, by badacze pochylili się nad UdSW jako narzędziem analitycznym dla władz PRL oraz współpracy urzędu z aparatem partyjno-państwowym i aparatem bezpieczeństwa.

W zakresie badań nad strukturami wojewódzkimi aktywność publikacyjna powinna pójść w dwóch głównych kierunkach. Pierwszy z nich to zebranie już opracowanych studiów dotyczących wydziałów ds. wyznań, pogłębienie podjętych w nich wątków i opublikowanie monografii poświęconej danemu WdSW. W tę stronę powinni pójść autorzy, którzy przygotowali opracowania dedykowane WdSW w Białymstoku, Gdańsku, Łodzi, Opolu, Poznaniu, Szczecinie czy w Zielonej Górze. Drugim kierunkiem powinny być kompleksowe badania nad aparatem wyznaniowym w tych województwach, w których to zagadnienie opisano tylko częściowo (np. w przypadku województw krakowskiego czy warszawskiego) oraz tych, na temat których żadne publikacje jeszcze nie powstały. Ten ostatni problem dotyczy szczególnie mniejszych wydziałów ds. wyznań, istniejących w latach 1975–1989 (np. w województwach: koszalińskim, legnickim czy tarnobrzeskim).

Jeśli chodzi o kierunek badań na temat kadr UdSW, to z oczywistych względów należy rozpocząć od przygotowania studiów biograficznych wszystkich kolejnych szefów UdSW, na początek ustalając przynajmniej najważniejsze fakty z ich życiorysów. Następnie należałoby się zająć wpływowymi pracownikami centrali, takimi jak: Aleksander Merker, Stefan Kiryłowicz, Józef Siemek czy Aleksander Wołowicz. W obydwu tych przypadkach nie należy skupiać się tylko na ich pracy w UdSW, ale także na samej biografii oraz odkrywaniu ich pozycji w PZPR i kontaktów/współpracy z aparatem bezpieczeństwa. Zadaniem badaczy zajmujących się strukturami wojewódzkimi powinno być przygotowanie studiów dotyczących kierowników/dyrektorów poszczególnych referatów/wydziałów ds. wyznań, a w dalszej kolejności także ich najważniejszych współpracowników.

Bibliografia

- Banaś, Konrad. 2019. *Władysław Wolski. Meandry kariery komunistycznego działacza*. Łódź: Wydawnictwo Naukowe ArchaeGraph.
- Białecki, Konrad. 2018. „Urząd do spraw Wyznań wobec Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Wybrane zagadnienia”. *Roczniki Humanistyczne* 66(2): 9–35.
- Bereszyński, Zbigniew. 2020. „Prawe ramię partii w walce z Kościołem. Działalność terenowych struktur Urzędu do spraw Wyznań na przykładzie województwa opolskiego”. W: *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*. T. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. Rafał Łatka, 108–217. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Bereszyński, Zbigniew. 2023. „Wydział do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Opolu jako instrument sprawowania nadzoru nad Kościołem i stowarzyszeniami religijnymi w latach 1957–1975”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 3: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1950–1975*, red. Rafał Łatka, 196–231. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.

- Bereszyński, Zbigniew. 2024. *Urząd do spraw Wyznań i jego struktury terenowe w województwie opolskim w latach 1950–1989. Wybór źródeł z zasobów Archiwum Państwowego w Opolu oraz Oddziałowego Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej we Wrocławiu*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Bernacki, Włodzimierz. 2013. „Państwo komunistyczne wobec Kościoła. Perspektywa doktrynalna”. W: *Stosunki państwo–Kościół w Polsce 1944–2010. Studia i materiały*, red. Rafał Łatka, 17–24. Kraków: Oddział IPN w Krakowie, Księgarnia Akademicka.
- Drabik, Sebastian. 2024. „Władysław Loranc, ostatni kierownik Urzędu do spraw Wyznań. Szkic biograficzny”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 4: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1975–1990*, red. Rafał Łatka, 481–514. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Dudek, Antoni, Ryszard Gryz. 2006. *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak.
- Dziurok, Adam. 2012. *Kruczchoizacja. Polityka władz partyjno-państwowych wobec Kościoła katolickiego w latach 1945–1956 w województwie śląskim/katowickim*. Katowice: Instytut Pamięci Narodowej.
- Dziurok, Adam. 2021. „Administracja wyznaniowa na terenie województwa katowickiego w latach 1950–1956 wobec Kościoła katolickiego”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 2: *Struktury administracji wyznaniowej i pierwsze lata działalności Urzędu ds. Wyznań w Polsce ludowej (1945–1956)*, red. Rafał Łatka, 243–259. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Fiejdasz, Lidia. 2012. *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie wobec duchownych Kościoła katolickiego w latach 1950–1973*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Friszke, Andrzej. 2010. *PRL wobec Kościoła. Akta Urzędu do Spraw Wyznań 1970–1978*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Towarzystwo „Więź”.
- Gucewicz, Daniel. 2020a. „Wydział do spraw Wyznań w Gdańsku 1950–1990. Wybrane zagadnienia”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. Rafał Łatka, 15–38. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Gucewicz, Daniel. 2020b. „Jan Lech (1916–1979). Przyczynek biograficzny do dziejów Urzędu ds. Wyznań (i nie tylko)”. *Pamięć i Sprawiedliwość* 1: 436–464. <https://doi.org/10.48261/pis203519>.
- Gucewicz, Daniel. 2021. „Referaty do spraw wyznań szczebla powiatowego w latach 1950–1957 na przykładzie województwa gdańskiego”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 2: *Struktury administracji wyznaniowej i pierwsze lata działalności Urzędu ds. Wyznań w Polsce ludowej (1945–1956)*, red. Rafał Łatka, 294–313. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Gryz, Ryszard. 2013. „Między liberalizacją a dezintegracją. Stosunki państwo–Kościół w latach siedemdziesiątych”. W: *Stosunki państwo–Kościół w Polsce 1944–2010. Studia i materiały*, red. Rafał Łatka, 73–92. Kraków: Oddział IPN w Krakowie, Księgarnia Akademicka.
- Gryz, Ryszard. 2023. „Urząd do spraw Wyznań wobec budownictwa sakralnego w gomułkowskim czternastolecu”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 3: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1950–1975*, red. Rafał Łatka, 381–407. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Kaczorowski, Andrzej W. 2020. „Działania Urzędu do spraw Wyznań w sprawie Kościelnej Fundacji Rolniczej 1982–1986”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. Rafał Łatka, 369–377. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.

- Kaczorowski, Andrzej W. 2021. „Władysław Wolski – pierwszy wyznaniowiec Polski Ludowej”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 2: *Struktury administracji wyznaniowej i pierwsze lata działalności Urzędu ds. Wyznań w Polsce ludowej (1945–1956)*, red. Rafał Łatka, 430–452. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Kasprzycki, Marcin. 2020. „Organizacja i działalność Wydziału do spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Nowym Sączu w latach 1975–1990. Zarys problemu”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. Rafał Łatka, 218–252. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Kąkol, Kazimierz. 1985. *Kardynał Stefan Wyszyński jakim go znałem*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych.
- Kąkol, Kazimierz. 1994. *Spowiedź pogromcy kościoła*. Olsztyn: Ethos.
- Kimla, Piotr. 2013. „Kościół katolicki a państwo komunistyczne – spojrzenie na spór doktrynalny”. W: *Stosunki państwo–Kościół w Polsce 1944–2010. Studia i materiały*, red. Rafał Łatka, 11–16. Kraków: Oddział IPN w Krakowie, Księgarnia Akademicka.
- Komaniecka-Łyp, Monika. 2020. „Działalność Jana Wierusza-Kowalskiego, czyli Jana Wnuka, jako pracownika Urzędu do spraw Wyznań”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. Rafał Łatka, 427–451. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Komaniecka-Łyp, Monika. 2021. „Jan Kanty Wierusz-Kowalski – benedyktyń, tajny współpracownik, religioznawca i funkcjonariusz”. W: *Ile z nauki, ile z ideologii? Religioznawstwo w PRL*, red. Łucja Marek, Rafał Łętocha, 267–295. Kraków: Instytut Pamięci Narodowej, Instytut Religioznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.
- Kowalik, Szczepan. 2012. *Konflikt wyznaniowy w Wierzbicy. Niezależna parafia w polityce władz PRL (1962–1977)*. Lublin: Instytut Pamięci Narodowej.
- Krawczyk, Michał. 2011. „Organy państwowo-partyjne odpowiedzialne za wytyczanie i realizowanie polityki wyznaniowej PRL”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach* (seria: *Administracja i Zarządzanie*) 89: 211–225.
- Krawczyk, Michał. 2013. „Działalność Urzędu do Spraw Wyznań w zakresie tworzenia i obsady stanowisk kościelnych”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach* (seria: *Administracja i Zarządzanie*) 97: 143–167.
- Krawczyk, Michał. 2022. *Struktura organizacyjna i działalność Urzędu do Spraw Wyznań w latach 1950–1975 – wybór archiwaliów z wprowadzeniem*. Siedlce: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego.
- Krzysztofek, Katarzyna. 2018. *Położenie prawne i działalność nierzymskokatolickich Kościołów i związków wyznaniowych w Krakowie w latach 1945–1970*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Krzysztofek-Strzała, Katarzyna. 2020a. „Stosowanie prawa wobec Kościołów i związków wyznaniowych przez Urząd do spraw Wyznań. Wybrane zagadnienia”. W: *Urząd do Spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. Rafał Łatka, 401–414. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Krzysztofek-Strzała, Katarzyna. 2020b. „Struktura i działalność Wydziału do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Krakowie oraz Prezydium Rady Narodowej Miasta Krakowa w latach 1960–1970”. W: *Człowiek – państwo – Kościół. Księga jubileuszowa dedykowana księdzu profesorowi Arturowi Mezglewskiemu*, red. Paweł Sobczyk, Piotr Steczkowski, 177–195. Lublin: Academicon.
- Kula, Marcin. 2003. *Religiopodobny komunizm*. Kraków: Nomos.

- Kumor-Mielnik, Joanna. 2023. „Struktura, organizacja wewnętrzna i zakres działania Wydziału do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie w latach 1957–1975. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 3: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1950–1975*, red. Rafał Łatka, 67–116. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Leniart, Ewa. 2017. „Reforma administracyjna w Polsce w latach 1972–1975”. W: *PRL na pochylni (1975–1980)*, red. Marcin Bukala, Dariusz Iwaneczko, 60–70. Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej.
- Łatka, Rafał. 2012. „Krakowskie struktury aparatu państwowego PRL zajmujące się Kościołem katolickim”. *Zeszyty Historyczne WiN-u* 36: 159–172.
- Łatka, Rafał. 2014. „Lidia Fiejdasz, Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie wobec duchownych Kościoła katolickiego w latach 1950–1973, Lublin 2012, ss. 395” [recenzja]. *Komunizm: system – ludzie – dokumentacja* 3: 239–245.
- Łatka, Rafał. 2016. *Polityka władz PRL wobec Kościoła katolickiego w województwie krakowskim w latach 1980–1989*. Kraków: Wydawnictwo Dante, Instytut Pamięci Narodowej.
- Łatka, Rafał. 2019. *Episkopat Polski wobec stosunków państwo–Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970–1989*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Łatka, Rafał (red.). 2020. *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*. T. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Łatka, Rafał (red.). 2021. *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 2: *Struktury administracji wyznaniowej i pierwsze lata działalności Urzędu ds. Wyznań w Polsce ludowej (1945–1956)*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Łatka, Rafał (red.). 2023. *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 3: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1950–1975*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Łatka, Rafał. 2024. „Funkcjonowanie wydziałów ds. wyznań w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych w świetle materiałów kontrolnych Urzędu ds. Wyznań”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 4: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1975–1990*, red. Rafał Łatka, 376–402. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Łatka, Rafał (red.). 2024. *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 4: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1975–1990*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Łatka, Rafał, Józef Marecki. 2017. *Kościół katolicki w Polsce rządzonej przez komunistów*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Marek, Łucja. 2009. „Kler to nasz wróg”. *Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na terenie województwa katowickiego w latach 1956–1970*. Katowice: Instytut Pamięci Narodowej.
- Marek, Łucja. 2021. „Blaski i cienie”. Początki administracji wyznaniowej na terenie województwa krakowskiego i miasta Kraków 1950/1951. Zarys zagadnienia”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 2: *Struktury administracji wyznaniowej i pierwsze lata działalności Urzędu ds. Wyznań w Polsce ludowej (1945–1956)*, red. Rafał Łatka, 224–242. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Mazurkiewicz, Dariusz. 2020. „Struktura terenowej administracji wyznaniowej PRL na przykładzie Wydziału do Spraw Wyznań w Zielonej Górze w latach 1950–1972”. *Colloquia Theologica Ottoniana* 36: 281–306. <https://doi.org/10.18276/cto.2020.36-13>.

- Mętrak, Karolina. 2020. „Urząd do spraw Wyznań wobec katolickiego budownictwa sakralnego – przypadek budowy kościoła Opatrzności Bożej na warszawskiej Ochocie. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. Rafał Łatka, 378–397. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Miłosz, Jan. 2021. „Aparat wyznaniowy Polski ludowej wobec świadków Jehowy i ich delegalizacja 1948–1956”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 2: *Struktury administracji wyznaniowej i pierwsze lata działalności Urzędu ds. Wyznań w Polsce ludowej (1945–1956)*, 386–403. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Miłosz, Jan. 2023. „Działania Urzędu do spraw Wyznań wobec świadków Jehowy i związków Badaczy Pisma Świętego w latach 1956–1975 – próby legalizacji i podporządkowania”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 3: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1950–1975*, red. Rafał Łatka, 421–443. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Misztal, Henryk. 1996. *Polskie prawo wyznaniowe*. T. 1: *Zagadnienia wstępne. Rys historyczny*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Misztal, Henryk, Artur Mezglewski. 2005. „Zakres kompetencji, styl działania i cele Urzędu do Spraw Wyznań”. W: *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 26–28 października 2004)*, red. Artur Mezglewski, Piotr Stanisław, Marta Ordon, 33–70. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Musiał, Filip. 2017. „Departament IV MSW w latach 1962–1989. Przyczynek do monografii”. W: *Instrukcje, wytyczne, pisma Departamentu IV Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z lat 1962–1989. Wybór dokumentów*, red. Adam Dziurok, Filip Musiał, 31–168. Kraków–Katowice: Wydawnictwo Avalon, Instytut Pamięci Narodowej.
- Noszczak, Bartłomiej (red.). 2017. *Pół wieku Milenium. Religijne, polityczne i społeczne aspekty obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski (1956–1966/1967)*. *Studia i materiały*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Noszczak, Bartłomiej. 2019. „Antykościelna międzynarodówka. Kontakty polskiego Urzędu do spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach tzw. demokracji ludowej (1954–1962)”. *Pamięć i Sprawiedliwość* 2: 406–437.
- Noszczak, Bartłomiej. 2020a. *Międzynarodówka antykościelna. Współpraca polskiego Urzędu do spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach komunistycznych (1954–1989) – preliminaria badawcze*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Noszczak, Bartłomiej. 2020b. *Antymilenium. Konflikt państwa z Kościołem na tle obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956–1966/1967)*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Nowakowski, Andrzej. 1997. „Administracja spraw wyznaniowych w powojennej Polsce”. *Kościół i Prawo* 13: 27–39.
- Nowakowski, Bartosz. 2023. „Prawne aspekty struktury ustrojowej i działań operacyjnych prowadzonych wobec Kościoła Katolickiego przez Urząd do Spraw Wyznań w latach 1950–1975. Recenzja monografii Michała Krawczyka *Struktura organizacyjna i działalność Urzędu do Spraw Wyznań w latach 1950–1975 – wybór archiwaliów z wprowadzeniem*, Siedlce: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego 2022, ss. 248. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 1: 461–475. <https://doi.org/10.31743/spw.15195>.
- Pastuszewski, Stefan. 2023. „Administracja wyznaniowa w województwie bydgoskim w latach 1957–1975”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 3: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1950–1975*, red. Rafał Łatka, 161–195. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.

- Pleskot, Patryk. 2024. „Ciekawość mimo nieufności. Wokół spotkań dyplomatów amerykańskich z kierownictwem Urzędu do spraw Wyznań (1975–1981)”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 4: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1975–1990*, red. Rafał Łatka, 361–375. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Raina, Peter. 1994. *Kościół – państwo w świetle akt wydziału d/s wyznań 1967–1968. Próby kontroli Kościoła. Wydarzenia marcowe. Interwencja sierpniowa w Czechosłowacji*. Warszawa: Książka Polska.
- Resler, Tomasz. 2022. *Wydział do Spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej we Wrocławiu w latach 1950–1973. Studium historycznoprawne*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Resler, Tomasz. 2024. „Wydział do spraw Wyznań Urzędu Województwa Wrocławskiego i Miasta Wrocławia (Urzędu Województwa Wrocławskiego) w latach 1975–1989 – aspekty prawne i organizacyjne”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 4: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1975–1990*, red. Rafał Łatka, 248–261. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Smoliński, Maciej Grzegorz. 2014. *Biskup negocjator Zygmunt Choromański (1892–1968)*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Stanaszek, Bogdan. 2006. *Diecezja sandomierska w powojennej rzeczywistości politycznej 1945–1967*. T. 1: *Problematyka personalno-organizacyjna*. Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu.
- Stanuch, Zbigniew. 2020. „Referat/Wydział do spraw Wyznań PWRN w Szczecinie w latach 1950–1973”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. Rafał Łatka, 89–107. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Stanuch, Zbigniew. 2021. „Działalność Bolesława Węclewskiego w latach 1950–1962 jako czołowego przedstawiciela administracji wyznaniowej w dawnym województwie szczecińskim”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 2: *Struktury administracji wyznaniowej i pierwsze lata działalności Urzędu ds. Wyznań w Polsce ludowej (1945–1956)*, red. Rafał Łatka, 453–470. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Stanuch, Zbigniew. 2024. „Wydział do spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Szczecinie (1973–1990). Organizacja, obsada personalna, działalność”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 4: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1975–1990*, red. Rafał Łatka, 15–32. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Strzała, Marek. 2020. „Założenia Regulaminu organizacyjnego Urzędu do spraw Wyznań z 1983 roku”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. Rafał Łatka, 415–424. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Strzała, Marek. 2022. „Działalność Funduszu Kościelnego w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w świetle najnowszych badań źródłowych. Recenzja monografii Michała Zawisłaka, *Fundusz Kościelny w latach 1950-1989*, Lublin: Wydawnictwo „Academicon” 2021, ss. 406”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 25: 391–401. <https://doi.org/10.31743/spw.14469>.
- Sychowicz, Krzysztof. 2020. „Wydział do spraw Wyznań w Białymstoku 1950–1975. Zarys zagadnienia”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. Rafał Łatka, 53–68. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Sychowicz, Krzysztof. 2023. „Administracja wyznaniowa w województwie białostockim i jej działania wobec Kościołów i związków wyznaniowych 1957–1975”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 3: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1950–1975*, red. Rafał Łatka, 117–160. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.

- Szczęch, Roksana. 2010. „Między jawnym a tajnym. Współpraca pionów wyznaniowych administracji państwowej i aparatu bezpieczeństwa na terenie Polski południowej w celu uskutecznienia działań przeciwko duchowieństwu w latach 40. i 50. XX wieku”. W: *Kościół katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą. Studia i materiały*. T. 3, red. Jan Szczepaniak, Marek Lasota, 119–140. Kraków: Instytut Pamięci Narodowej.
- Szłapka, Mateusz. 2024. „Wydziały do spraw wyznań w Koninie i Lesznie w latach 1975–1990. Obsada osobowa i funkcjonowanie”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 4: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1975–1990*, red. Rafał Łatka, 127–148. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Szymański, Andrzej. 2021. „Działalność Oddziału Wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX na podstawie sprawozdań z lat 1968, 1969 i 1972 przesłanych do Wydziału do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Opolu”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 3: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1950–1975*, red. Rafał Łatka, 408–420. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Ślązak, Ewelina. 2020. „Wydział do spraw Wyznań w Łodzi 1950–1975: struktura, działalność, ludzie”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. Rafał Łatka, 39–52. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Ślązak, Ewelina. 2021. „Kształtowanie się państwowego aparatu wyznaniowego na terenie Łodzi i województwa łódzkiego w latach 1945–1950”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 2: *Struktury administracji wyznaniowej i pierwsze lata działalności Urzędu ds. Wyznań w Polsce ludowej (1945–1956)*, red. Rafał Łatka, 76–128. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Ślązak, Ewelina. 2023. „Wydział do spraw Wyznań w Łodzi w latach 1950–1975. Zarys zagadnienia”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 3: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1950–1975*, red. Rafał Łatka, 13–66. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Ślązak, Ewelina. 2024. „Wydział do spraw Wyznań Urzędu Miasta Łodzi w latach 1975–1989/1990”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 4: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1975–1990*, red. Rafał Łatka, 33–76. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Talarek, Kazimierz. 2012. *Diecezja tarnowska w latach 1945–1970. Problematyka personalno-organizacyjna*. Tarnów: Wydawnictwo Diecezji Tarnowskiej Biblos.
- Wiśniewska, Monika. 2020. „Eryk Sztekker – «pracownik merytoryczny» Urzędu do spraw Wyznań”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. Rafał Łatka, 452–504. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Wiśniewska, Monika. 2021. „Warszawska administracja wyznaniowa 1950–1956. Wybrane zagadnienia”. *Rocznik Teologiczny* 2: 587–611.
- Wojcieszek, Elżbieta. 2020. „Wydział do spraw Wyznań w Poznaniu – charakterystyka organizacji i działalności kierownictwa 1950–1970”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. Rafał Łatka, 69–88. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Wojcieszek, Elżbieta. 2021. „Referat/Wydział Wyznaniowy w Urzędzie Wojewódzkim Poznańskim w latach 1945–1950. Struktury, obsada personalna, działalność”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 2: *Struktury administracji wyznaniowej i pierwsze lata działalności Urzędu ds. Wyznań w Polsce ludowej (1945–1956)*, red. Rafał Łatka, 129–179. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.

- Wojcieszek, Elżbieta. 2024. „Struktura organizacyjna i działalność Wydziału do spraw Wyznań w województwie poznańskim w latach 1975–1990”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 4: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1975–1990*, red. Rafał Łatka, 77–126. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Wójcik, Bogusław. 2020. „Tworzenie i wykorzystanie akt osobowych duchownych w działalności Urzędu do spraw Wyznań i jego agend”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. Rafał Łatka, 311–343. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Wójcik, Bogusław. 2024. „Utworzenie i działalność Wydziału do spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Krośnie w latach 1975–1989”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 4: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1975–1990*, red. Rafał Łatka, 222–247. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Zamiatała, Dominik. 2018a. „Robocze spotkania pionów wyznaniowych PRL i CSRS (zarys problemów)”. *Pamięć i Sprawiedliwość* 2: 259–289.
- Zamiatała, Dominik. 2018b. „Współpraca wydziałów wyznaniowych państw bloku wschodniego (wspólne narady)”. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 109: 373–398. <https://doi.org/10.31743/abmk.2018.109.18>.
- Zamiatała, Dominik. 2023. „Wydział Wyznania Rzymskokatolickiego Urzędu do spraw Wyznań w latach 1956–1975”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 3: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1950–1975*, red. Rafał Łatka, 344–380. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Zamiatała, Dominik. 2024. „Urząd do spraw Wyznań wobec Zrzeszenia Katolików „Caritas” w latach 1975–1990”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 4: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1975–1990*, red. Rafał Łatka, 327–345. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Zawiślak, Michał. 2009. „Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 12: 241–266.
- Zawiślak, Michał. 2013. „Instrumentalne wykorzystywanie środków Funduszu Kościelnego”. W: *Finansowanie Kościołów i innych związków wyznaniowych*, red. Paweł Sobczyk, Krzysztof Warchałowski, 151–168. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR.
- Zawiślak, Michał. 2020. „Struktura wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989”. W: *Człowiek – państwo – Kościół. Księga jubileuszowa dedykowana księdzu profesorowi Arturowi Mezglewskiemu*, red. Paweł Sobczyk, Piotr Steczkowski, 755–779. Lublin: Wydawnictwo Academicon.
- Zawiślak, Michał. 2021. *Fundusz Kościelny w latach 1950–1989*. Lublin: Wydawnictwo Academicon.
- Zygner, Leszek. 2020. „Wydział do spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Ciechanowie 1975–1988/1989”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. Rafał Łatka, 253–287. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Zygner, Leszek. 2021. „Wybór dokumentów Wydziału do Spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Ciechanowie i Urzędu Wojewódzkiego w Płocku (1975–1989) ze zbiorów Archiwum Akt Nowych w Warszawie”. *Studia Mazowieckie* 2: 81–149.
- Zygner, Leszek. 2024. „Wydział do spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Płocku (1975–1989)”. W: *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 4: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1975–1990*, red. Rafał Łatka, 149–221. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Żaryn, Jan. 2003. *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce 1944–1989*. Warszawa: Neriton, Instytut Historii PAN.